

GMO – POHLED SOCIÁLNÍCH VĚD

Adéla Seidlová

Na prahu jednadvacátého století se z vědy stává stále více věc veřejná. Doba, kdy vědci bádali nezávisle na společenské poptávce, skončila již v polovině minulého století státním financováním rozsáhlých vesmírných a jaderných programů. Další vývoj financování vědy směřoval cíleně k podporování projektů, jejichž výsledky jsou co nejrychleji využitelné v praxi a tím zvyšují životní úroveň obyvatel.

Nyní však jsou poprvé vědci konfrontováni s tím, že jejich výzkum s velkým zájmem a doslova citově zaangażována sleduje velká část veřejnosti. Pro média je stále atraktivnější psát o nejnovějších výsledcích vědecké práce v mnoha technických, přírodních, ale také společenských vědních oborech. Novináři předkládají výsledky vědecké práce svým čtenářům formulované tak, aby jim mohla široká veřejnost dobře rozumět, nutně se tak musejí dopouštět zjednodušení, umožňujícího veřejnosti zkoumanou problematiku pochopit. Nedílným průvodním jevem takové interpretace výsledků vědeckého poznání je také velká snaha o maximální možné přiblížení těchto výsledků každodennímu životu.

Dostali jsme se tedy k paradoxu, kdy vědci jsou nuceni ke stále užší specializaci, ve které mají velice hluboké a rozsáhlé znalosti umožňující jim rozvíjet poznání v této oblasti, zúžením oblasti badatelského zájmu museli rezignovat na hlubokou znalost příbuzných témat. Veřejnost však pod vlivem informací, které jim jsou o probíhajících výzkumech předkládány, zaujímá postoje ke zcela odborné problematice bez znalosti vědecké teorie. S rostoucí občanskou aktivitou rozvinutých demokratických politických systémů získává současně veřejnost širší možnosti k prosazování svých partikulárních zájmů, vstupuje tedy v podobě hnutí nebo občanských sdružení jako jeden z aktérů do procesu intermediarizace (integrace a zprostředkování) zájmů.

Do rozhodovacího procesu v politice tak kromě občanských sdružení zasahují další významné proměnné: média, veřejnost a veřejné mínění. Média, která jsou současně jak tvůrci, tak i interprety veřejného mínění, veřejné mínění a postoje aktivně artikulované a manifestované ve veřejné a politické sféře, stejně jako pasivní veřejné mínění zjišťované výzkumníky, které je vyjadřováno neveřejně, neaktivně a často neochotně.

Veřejné mínění, výzkum veřejného mínění

Veřejné mínění není prostým součtem individuálních názorů jednotlivců tvořících konkrétní společnost, i když se ke konkrétní společnosti bezprostředně váže. Veřejné mínění vzniká nad problémy, které jsou společné velké části této společnosti. Další determinantou veřejného mínění je podmínka jeho artikulace. Veřejné mínění tedy vzniká nezávisle na výzkumníkovi, který jej zjišťuje.

Vznik veřejného mínění jako sociálního fenoménu bývá spojován s formováním „veřejnosti literární, čtenářské, orientované na kulturu vytvářenou v soukromých salonech a kavárnách“ [J. Habermas, 1965], se vznikem veřejností, nejprve užších literárních, filozofických aj., a dále s přeměnou soukromých rozmluv v rozmluvy veřejné vedené na stránkách novin [G. Tarde, 1901]. Podle Hegela se ve veřejném mínění propojují pravdivost s nevědomostí a klamem. Úkolem výzkumníka je tyto dvě složky odlišovat.

První pokusy o provedení výzkumu veřejného mínění se objevily již v devatenáctém století v souvislosti s prezidentskými volbami ve Spojených státech. Tehdy si jednotlivé deníky organizovaly dotazníkovou šetření svých čtenářů, na základě jejichž výsledků se snažily o prognózy výsledků těchto voleb. O výzkum veřejného mínění přibližně v té podobě, v jaké jej známe v současnosti, a o rozvoj

metod výzkumu veřejného mínění se zasloužil velkou měrou George Gallup, jehož metoda spočívala v těchto dvou základních parametrech:

1. standardizovaný řízený rozhovor tazatele s respondentem, tazatel předčítá dotazovanému otázky z dotazníku a jeho odpovědi do dotazníku zaznamenává, dodržuje přitom stanovené postupy; cílem je maximálně možně shodný rozhovor s každým respondentem;
2. reprezentativní soubor respondentů založený na statistické chybě výběru, který je zárukou vědeckosti a objektivity získaných výsledků výzkumu veřejného mínění [G. Gallup, 1948].

Metody výzkumu veřejného mínění

Sociologie, narozdíl od přírodních věd, je vědou multiparadigmatickou. Každé z těchto paradigmat zkoumá lidskou společnost, do každého z nich spadají různé sociologické školy, koncepce a myšlenkové proudy, které se liší v předmětu zkoumání. Jedno z možných vymezení hovoří o paradigmatu faktualistickém, které předpokládá, že „existují sociální fakta oddělená od jednotlivce, která lze objektivně měřit (sociální struktura, normy, anomie, instituce, skupina). Paradigma behaviorální vychází z toho, že základem je konkrétní chování individua ovlivněné danou situací; tato situace se vytváří v procesu sociální interakce a komunikace“ [D. Čermák, 2002]. A konečně definiční paradigma vycházející z předpokladu, že „daleko důležitější než skutečný stav věcí je, jak danou situaci vidí a chápou (interpretují) její aktéři.“

Neexistence jednoho univerzálního paradigmatu v sociologii s sebou přináší určitá omezení: zjištění výzkumů v oboru sociálních věd mají stochastický, pravděpodobnostní charakter, tato zjištění mají dále platnost pouze v konkrétním prostředí, jsou tedy vázány na konkrétní společnost a jejich platnost je také omezena časově. Skutečnost, že v sociálních vědách je možné využít metody experimentu pouze velmi omezeně, znamená, že je mnohem obtížnější podat důkaz o kauzalitě jevů [M. Disman, 1993].

Z mnohosti možných přístupů se odvíjejí také v sociologii používané výzkumné metody. Tyto se v zásadě dělí na výzkumné metody kvantitativní a kvalitativní. Ve výzkumech veřejného mínění se nejčastěji uplatňují kvantitativní metody, zejména metoda standardizovaného rozhovoru tazatele s respondentem na základě dotazníku. Pro tuto metodu jsou tazatelé školeni tak, aby prováděli rozhovor striktně podle pokynů výzkumníků, nesmějí např. upravovat text otázek uvedených v dotazníku, mají respondentům podle pokynů předkládat karty s nabídkami odpovědí, apod.

Validita zjištěných údajů touto metodou závisí výhradně na výběru respondentů a na průběhu rozhovoru tazatele s respondentem. Na straně výzkumníků je základním požadavkem sestavení nenávodného (nesugestivního), srozumitelného a jednoznačného dotazníku s krátkými a jasnými otázkami tak, aby respondent nebyl samotným zněním otázky a odpovědí „tlačen“ k nějakému názoru a aby všichni respondenti rozuměli každé otázce stejně.

Ve výzkumech veřejného mínění je cílem výzkumníka zjistit postoje a mínění konkrétní společnosti, nejčastěji občanů jednoho státu, ta má však většinou velký počet jednotlivců, tzv. cílová populace. Výzkum proto probíhá pouze na vybraném vzorku populace a jeho zjištění jsou zobecněna pro celou populaci. Prvním krokem pro správný výběr je tedy správné definování této cílové populace (např. voliči v ČR, studenti středních odborných škol, apod.). Dalším krokem je stanovení výběrové opory, která je prostým seznamem všech jednotek cílové populace (centrální registr obyvatelstva, voličský seznam obce, soupis studentů konkrétní střední školy).

Konečně výběr respondentů na základě výběrové opory probíhá některou z možných výběrových metod, tyto dělíme v zásadě na výběry pravděpodobnostní a nepravděpodobnostní. Pro zajištění

reliability prováděného sociologického výzkumu nebo výzkumu veřejného mínění je možné použít pouze některých výběrových metod z každé této skupiny. U nepravděpodobnostních výběrů jde zejména o metodu kvótního výběru, který spočívá v zajištění shody některých vybraných vlastností vzorku s populací (nejčastěji region a velikostní skupina obce, pohlaví, věk a vzdělání respondentů).

Pravděpodobnostní výběry vylučují vliv úsudku na proces výběru. Jejich principem je, že každá jednotka cílové populace má stejnou pravděpodobnost, že bude zahrnuta do výběrového plánu. „Všechny typy náhodných výběrů umožňují odhadovat velikost tzv. výběrové chyby, a tím konstruovat intervaly, ve kterých se s předem danou spolehlivostí nacházejí správné výsledky – tj. populační charakteristiky“ [P. Průšová, 1998].

Z pravděpodobnostních výběrů bývají nejčastěji používány stratifikovaný náhodný výběr, kdy je cílová populace rozdělena do několika skupin (tzv. strat, jsou vůči sobě heterogenní, jednotky v nich obsažené mají být naopak homogenní), ve druhém kroku je z každého strata náhodně vybrán požadovaný počet jednotek. Druhou hojně užívanou pravděpodobnostní metodou je „náhodná procházka“, při které jsou z konečného a úplného seznamu adres pravděpodobnostním výběrem vybrány „výchozí body“ a je určen „postup“ a „krok“. Základní pravděpodobnostní výběrová metoda – prostý náhodný výběr - bývá využívána pouze výjimečně, v praxi bývá obtížné získat soupis všech jednotek cílové populace (omezením vstupu do registru obyvatelstva či do výsledků sčítání lidu).

V praxi bývá provádění výzkumu veřejného mínění spojeno velice často s nedostatkem finančních prostředků a bývá současně pod vlivem společenské nebo politické poptávky. Výsledky výzkumů veřejného mínění bývají také zveřejňovány s konkrétními záměry, v médiích se paralelně objevují protichůdné výsledky různých agentur, a to všechno navíc za situace, kdy výzkumné instituce nemají zájem provádět šetření zcela transparentně. To všechno způsobuje jistou míru skepticismu vůči výzkumům veřejného mínění jako takovým.

Společenské prostředí výzkumů veřejného mínění

Pro označení současné západní společnosti bývalo obvyklé používat pojmu „postmoderní“ společnost, který je však často z různých důvodů kritizován. V roce 1986 vydal Ulrich Beck knihu „Risk Society: Towards a New Modernity“, ve které označil současnou společnost na přechodu mezi industriální společností a risk society. Industriální společnost charakterizoval takto:

- „na vědu se pohlíželo jako na zachránce lidstva, protože vyvíjí bohatství pro všechny a řeší problémy nemocí a hladu,
- politici se starali hlavně o přerozdělení bohatství a spravedlivé umístění vzácných zdrojů,
- negativní a sebeohrožující vedlejší účinky byly produkovány vždy, dosud se ale nestaly veřejným tématem ve středu politických konfliktů.“ [cit. dle R. Almas, 1999]

Oproti tomu risk society charakterizuje následující:

- „jako důsledek vědeckého a průmyslového rozvoje jsou lidské bytosti konfrontovány s řadou rizik a nebezpečí, které nejsou omezeny ani časově (postiženy mohou být také budoucí generace), ani prostorově (jsou celoplanetární),
- věda a technika vyřešily mnoho problémů, nyní jsou ale vnímány jako velcí ničitelé, protože způsobují problémy, které nemohou samy vyřešit,
- rizika jsou vnitřní a nutné důsledky modernity, nejsou externími problémy,

- politici se zabývají také dopadem nežádoucích rizik a nebezpečí způsobených ničím neomezenou vědou a technikou, nebezpečí industriální společnosti dominují veřejným a soukromým debatám a konfliktům,
- politika je konfliktem o distribuci nežádoucích a nebezpečných produktů, stejně jako je politika konfliktem o rozdělení bohatství.“ [cit. dle R. Almas, 1999]

Beck rozlišuje tři fáze modernity, pre-modernity, simple modernity (která je totožná s industriální společností) a fázi of reflexive modernity, která je také industriální společností, ale současně také risk society. Tato je charakteristická tím, že lidé ztrácejí důvěru ve vědu a odbornost, cítí se oklamáni. Beck později hovoří o sub politics, která se stává novou arénou společenského a politického souboje, ve které se setkávají sociální hnutí, vědci, průmysl, stát, politici a další a bojují o legislativní a politická rozhodnutí [U. Beck, 1994].

Každý subjekt má své zájmy a snaží se je prosadit všemi možnými prostředky. Odlišné zájmy mají politici, jejichž hlavní snahou je udržet si pozici, tedy obstát před voliči ve volbách a současně zastupovat zájmy své politické strany, které jsou nadále ideologicky zabarvené. Konzervativně orientovaní politici a strany si od nových věcí udržují raději odstup, potravinové průmyslové podniky by rády snížily náklady výroby, motivace některých sociálních hnutí je spíše záhadou. Většinou však argumentují podobně jako politici.

Možnosti zneužití výzkumů veřejného mínění

Výzkumy veřejného mínění jsou jednou z možných zbraní, kterou mohou jednotliví aktéři v tomto souboji o legislativní a politická rozhodnutí používat a nezřídka tak činí. Nejjednodušší cestou cíleného zneužití výzkumů veřejného mínění uživatelem je účelové zveřejňování pouze části zjištěné informace či zasazení informace zjištěné ve výzkumu veřejného mínění či v sociologickém výzkumu do zkreslujícího kontextu. Účelová manipulace s příjemci informací je stejná jako s jakýmkoli jiným typem dat.

Výzkum veřejného mínění je specifický možností jeho zneužívání již v samém procesu získávání informace, navíc, když odhalení je téměř vyloučeno. Možnosti jsou zde rozsáhlé. Jejich spektrum začíná u těch, které nemusí odhalit odborník, až po ty, které se může naučit poznávat laik.

Jedním z těch prvních případů je záměrné vychýlení souboru respondentů. Pokud je záměrem výzkumníků zjistit postoje orientované spíše proti GMO, mohou při kvótním výběru zvolit takové tazatele, kteří mají konzervativní hodnotové orientace, jsou starší, mají spíše humanitní vzdělání, a předpokládat, že si tazatelé vybírají respondenty názorově sobě blízké. Jak při kvótním, tak při pravděpodobnostním výběru mohou hrát názory a postoje tazatele svou roli, zejména pokud striktně nedodrží neutralitu při provádění rozhovoru a projeví sympatie k určitým respondentovým odpovědím. V případě použití náhodné procházky jako metody výběru respondentů je možné na základě znalosti postojové geografické mapy území záměrně vybrat oblasti na jednom názorovém pólu problematiky. Manipulace tohoto typu není možné prokázat ani v případě, kdy je umožněn přístup k datovému souboru výzkumu, dopad tohoto zneužití není však dopředu zcela odhadnutelný ve svém rozsahu.

Vyšší míru záměrné manipulace obsahuje cílené pořadí pokládaných otázek, i když každá samostatná otázka je jinak neutrální a nesuggestivní. Je jisté, že se dočkáme odlišných četností odpovědí na otázku po potravinovém využití rostlin upravených laboratorně tak, aby byly více odolné proti škůdcům, pokud předtím položíme otázku, zda se respondenti obávají genetických mutantů. Prokázat vliv předchozí otázky, tzv. „halo efekt“, je možné dalším výzkumem dvou kontrolních skupin, jedné jsou předloženy otázky v původním pořadí, druhá skupina odpovídá na otázky v odlišném pořadí a citlivá otázka je schována mezi tématy neutrální. Tato srovnávací studie je možná pouze za podmínky, že je dostupný původní dotazník a jsou k dispozici finanční prostředky pro srovnávací test.

Nejúčinnější v predikci dopadu je manipulace se zněním otázky a variantami odpovědi. Sugestivní otázka zní například takto: „Souhlasíte s tím, aby byly v potravinách používány geneticky modifikované rostliny nebo živočichové, i když dosud není vědecky vyloučeno, že mohou způsobovat vážná zdravotní ohrožení?“ Dalším příkladem je návodná otázka: „Řekněte mi prosím, nakolik souhlasíte s následujícími výroky. Genetická modifikace organismů není přirozená. – Není prokázáno, že požívání potravin z geneticky modifikovaných organismů nemá žádné dopady na lidské zdraví.“ Stejný efekt má použití nesprávných, tedy nevyrovnaných („bad – balanced“), návodných nebo neúplných nabízených variant možných odpovědí.

Pouze tuto manipulaci je možné odhalit bez znalosti dalších informací o průběhu výzkumu, ovšem opět za předpokladu, že je při publikaci dodržena nejzákladnější podmínka etického kodexu, tedy současné zveřejnění plného znění otázky s nabízenými variantami odpovědi. Příklady uvedené v tomto textu jsou čitelné i pro laiky v sociologickém výzkumu či výzkumu veřejného mínění, odborník však pozná i méně nápadnou manipulaci tohoto typu.

Výzkumy veřejného mínění mají možnost rozkrývat a popisovat postoje a mínění veřejnosti, mohou také zjišťovat hlubší motivace k těmto postojům a sloužit tak jako významný nástroj poznávání společenského dění a porozumění společenským procesům. Každá informace, tedy i ta zjištěná sociologickými výzkumy a výzkumy veřejného mínění, je zneužitelná a zabránit tomu může pouze vyšší úroveň obecné vzdělanosti v oboru společenských věd a rozvoj kritického myšlení.

Literatura

- Almas, R. 1999. *Food Trust, Ethics and Safety in Risk Society*. Sociological Research Online 3/1999, Guildford.
- Beck, U. 1986. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Beck, U., A. Giddens, and S. Lash 1994. *Reflexive Modernization*. Cambridge: Polity Press, Oxford: Blackwell Publishers.
- Čermák, D. 2002. „Sociologická paradigmatata a jejich vztah k předmětu sociologie.“ *SOCIOweb* 0/2002.
- Disman, M. 1993. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Vydavatelství Karolinum.
- Gallup, G. 1948. *Průvodce po výzkumu veřejného mínění*. Praha: Orbis.
- Habermas, J. 1965. *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Luchterhand, Neuwied am Rhein und Berlin.
- Průšová, P. 1998. „Výběrové procedury.“ In: Jiří Šubrt a kolektiv: *Kapitoly ze sociologie veřejného mínění*. Praha: Karolinum.
- Tarde, G. 1901. *L'Opinion et la Foule*. Félic Alcan, Éditeur.